

جالب تزئین شده که بر بعضی از کاشیها تاریخ ۶۱۲ و ۷۲۰ هجری دیده می‌شود.

مجموعه حرم حضرت رضا (ع)، در طول یک هزار سال، توسط هنرمندان معروف، امیران و شاهان تکمیل شده است، برای مثال در سالهای ۱۲۶۲ و ۱۲۷۱ ه.ق. در زمان محمد شاه قاجار صحنی جدید با کاشیکاریهای زیبا به مجموعه اضافه شد.

مجموعه معماری حرم حضرت رضا (ع) که شامل بناهایی متعدد و زیبا چون حرم، مسجدهای گوهرشاد، دودر، بالاسروپریزاد، صحن قدیم و جدید، دارالسلام، دارالضیافه، دارالسرور، سقاخانه، موزه، کتابخانه، توحیدخانه، حمام، گنبد معروف به حاتم خانی، گنبد معروف به الله وردیخان، آرامگاه شیخ بهایی، صحن جمهوری اسلامی و دیگر بناهای وابسته است، در زمره شاهکارهای هنری جهان شمرده می‌شوند. بسیاری از شاهکارهای هنری دوره اسلامی، در موزه شاهکارهای آستان قدس نگهداری می‌شوند که متأسفانه هنوز مورد بررسی کامل قرار نگرفته‌اند. درباره این مجموعه بسیار زیبا، هنوز از نظر معماری و هنرهای وابسته و همچنین تزئینات آن، تحقیقات کامل صورت نگرفته است. سزاوار است دانشجویان درباره این مجموعه هنری و اشیای موزه‌ای به تحقیقی بپردازند.

خلاصه سابقه تاریخی:

بخش وسیعی از سرزمین ایران که خراسان نامیده می‌شود، با موقعیت جغرافیائی در شمالشرق و شرق کشور در گذشته بسیار دور از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. خراسان که به معنی سرزمین طلوع آفتاب (خور = آفتاب و آسان = طلوع) نامیده شده، با قدمتی چندین هزارساله از جهات گوناگون چون: اقتصادی، کشاورزی، نظامی و بالاخره مذهبی، نقش مهمی در شکل‌گیری وضعیت

سیاسی، هنری و نظامی ایران به عهده داشته است.

در قبل از اسلام این ایالت که به ایالت پارت هم شهرت داشته، از مراکز اولیه اشکانیان شمرده می‌شده و طبق نظریه مورخان از این ایالت و ایالت مجاور آن یعنی دشت گرگان که اشکانیان نفوذ خود را استحکام بخشیده و بتدریج ناحیه نفوذ خود را علاوه بر سرتاسر ایران، به ناحیه دجله و فرات نیز رسانیده‌اند.

در ادوار اسلامی، اهمیت خراسان بتدریج فزونی یافته، تاجائیکه شهرهای معروف آن چون نیشابور، طوس و مرو، مهد علم و هنر ادبیات بوده و به عقیده بسیاری از محققان بعضی از شهرهای آن چون طوس و نیشابور از مراکز فرهنگی و یا حتی پایتخت‌های فرهنگی ایران بحساب آمده است. شهر مقدس مشهد یا مرکز فعلی ایالت خراسان، در اوایل اسلام از موقعیت جغرافیائی خاصی برخوردار بوده است. طبق نوشته مورخین در محدوده کنونی شهر مشهد روستائی بنام سناباد وجود داشته که همانند طوس از مراکز مهم ایالت خراسان بحساب می‌آمده است. محققان عقیده دارند که پس از شهادت حضرت رضا(ع) در محل فعلی شهر مشهد، در اوایل قرن سوم هجری این شهر رو به ترقی و پیشرفت نهاد.

مشهد به معنای محل شهادت، پس از شهادت هشتمین پیشوای شیعیان جهان و دفن آن حضرت در این محل، مشهد اهمیت بسزایی یافته است خود را آغاز کرده و از آن تاریخ به اهمیت شهر از جهات گوناگون افزوده شده است.

به این ترتیب از آغاز قرن سوم هجری حاکمانی از طرف خلفای عباسی به حکومت خراسان فرستاده شدند، آنان به ایجاد بناهای متعددی از جمله کاخ، باغ، مسجد و غیره پرداختند و توسعه معماری و شهرسازی به اهمیت شهر تاریخی مشهد کمک فراوان کرد و از طرفی شوق شیعیان جهان برای زیارت بارگاه حضرت رضا(ع) و سیل مسافران از شهرهای مختلف به خراسان به اعتبار خراسان و همچنین شهر مشهد افزوده گشت. در مورد شهر مشهد و بارگاه حضرت رضا(ع) در

سفرنامه‌های مورخین مطالب سودمندی بچشم می‌خورد که حاکی از اهمیت شهر مشهد در ادوار اسلامی است (مانند سفرنامه ابن حوقل، ابودلف و حمدالله مستوفی). کشمکش‌های سیاسی و برخوردهای نظامی از قرن چهارم هجری الی ۱۲ هجری در خراسان، شهر مشهد و بارگاه ثامن الائمه را به خرابی و ویرانی کشاند. از جمله مهمترین وقایع سیاسی که در خراسان بوقوع پیوست، می‌توان حملات حکمرانان غزنوی را به خراسان نام برد که بعلت تعصبات مذهبی غزنویان، مجموعه بناهای حرم حضرت رضا(ع) را بویرانی کشاند. ولی طولی نکشید که پس از حملات غزنویان به شهر مشهد، در حدود سال ۴۲۸ هجری مشهد و بارگاه حضرت رضا(ع) توسط حاکم نیشابور بازسازی گردید.

در عهد حکومت سلجوقیان، به ویژه در زمان حکومت سلطان سنجر، بعلت معجزه‌ای که در شفای یکی از فرزندان حاکمی صورت پذیرفت، سلطان سنجر دستور داد که مجموعه حرم تزئین و بازسازی گردد.

متأسفانه مجموعه باشکوه حرم حضرت رضا، در اواسط قرن ۵ هجری توسط حملات غزها بار دیگر به ویرانی کشانده شد. و سرانجام همانند دیگر شهرهای ایران در حدود سال ۶۲۰ هجری با حملات خانمانسوز مغولان این شهر و مجموعه‌های زیبای آن به آتش کشیده شد. در اوایل قرن هشتم هجری، از حکمرانان ایلخانی که به اسلام گرویده بود، یعنی سلطان محمد خدابنده (الجبایتو)، به بازسازی و ترمیم مجموعه بناهای حرم مطهر حضرت رضا اقدام نمود، بطوریکه بهنگام دیدار ابن بطوطه مراکشی در سال ۷۳۴ هجری مجموعه حرم از وضعیت خوبی برخوردار بوده است.

برگی دیگر از تاریخ ورق می‌خورد و این بار شهر طوس و مشهد در قرن هشتم با حملات وحشیانه امیر تیمور به ویرانی کشانده می‌شود.

مجدداً دیری نمی‌انجامد که همزمان با حکمرانی شاهرخ فرزند تیمور، آبادانی و

بازسازی شهرهای خراسان مانند مشهد، طوس و هرات آغاز می‌شود و با فعالیت شاهرخ و بایستقر تیموری، گوهرشاد زوجه شاهرخ بناهایی مذهبی متعددی به مجموعه حرم حضرت رضا(ع) افزوده می‌شود؛ بناهایی مانند مسجد گوهرشاد، مدارس دودر، بالاسر و پریزاد، خانقاه، بازار.

با حکومت صفویان در ایران و علاقه آنان به امامان شیعه بار دیگر شکوه و زیبایی ایالت خراسان به ویژه مشهد آغاز می‌شود و شاهان صفوی به ایجاد بناهای تازه، بازسازی و تزئین مجموعه حرم حضرت رضا اقدام می‌نمایند.

در زمان حکومت افشاریان زمانی کوتاه مشهد به پایتختی ایران زمین کهنسال انتخاب می‌شود و نادرشاه اقداماتی در زمینه معماری و شهرسازی خراسان به ویژه در ناحیه سرخس انجام می‌دهد.

... و بالاخره بهنگام حکومت زندیه، قاجاریه، پهلوی و جمهوری اسلامی مجموعه حرم حضرت رضا(ع) بازسازی، تزئین و مرمت می‌گردد و بناهایی به مجموعه اضافه می‌گردد (صحن جمهوری اسلامی).

شکل‌گیری مجموعه‌های مذهبی

در بسیاری از شهرهای ایران، مجموعه‌های مذهبی در طول قرن‌ها شکل گرفته که از دیدگاه‌های مختلف قابل بررسی و تحقیق است. این مجموعه که از نظر هنری، معماری، تزئینی از عظمت و شکوه خاصی برخوردار است با باورهای مذهبی شکل گرفته و مورد علاقه و احترام اغلب مسلمانان به ویژه شیعیان جهان است.

ایجاد اینگونه بناها در ایران سابقه طولانی دارد. تحقیقات باستانشناسی مؤید آن است که ایجاد و احداث اینگونه بناها حتی از قبل از اسلام نیز در ایران رایج بوده است. از این مجموعه می‌توان مجموعه ساختمانهای منقوش در زاغه قزوین، بناهای چغازنبیل در خوزستان، نوشی جان در همدان و حسنلو در آذربایجان را نام

برد.

در دوره تاریخی یعنی زمان حکومت هخامنشی، اشکانی و ساسانی، احداث اینگونه بناها و مجموعه‌ها ادامه یافت، از جمله بناهای فیروزآباد، بیشاپور، سروستان فارس، نسا در مرو، تخت سلیمان در آذربایجان، علاقه‌مندی معماران و هنرمندان را به توسعه و ایجاد این نوع از معماری نشان می‌دهد. در دوره اسلامی نیز ایجاد و توسعه این مجموعه‌ها فزونی یافت و شاهکارهای معماری با این ویژگی به وجود آمد.

پیدایش اینگونه مجموعه‌ها، با ایجاد یک آرامگاه ساده یا یک مکان مذهبی یا سیاسی شروع می‌شود و در طول زمان با اضافه کردن بناهایی دیگر مانند مسجد، مدرسه، کتابخانه، آب‌انبار، خانقاه، زائرسرا، کاروانسرا و بازار به یک مجموعه بسیار زیبا و باشکوه تبدیل می‌شود. مانند:

مجموعه حرم حضرت رضا(ع)، مشهد

مجموعه حرم حضرت فاطمه(ع)، قم

مجموعه حرم حضرت شاهچراغ(ع)، شیراز

مجموعه حرم حضرت شاهزاده حسین(ع)، قزوین

مجموعه حرم شیخ صفی اردبیل(ع)

مجموعه حرم شیخ نعمت‌الله ولی، کرمان

ایجاد اینگونه مجموعه‌ها عمدتاً در بافت اصلی و مراکز شهرها به صورت

سمبل به وجود می‌آید، مانند:

مجموعه حرم حضرت معصومه(ع) در قم

مجموعه حرم حضرت رضا(ع) در مشهد.

همانطوریکه در سطور پیش به اطلاع خوانندگان گرامی رسید، مجموعه حرم

حضرت رضا(ع) حدود ده قرن مورد تخریب، بازسازی، مرمت و تزئین قرار داشت.

ولی امروزه این مجموعه از نظر معماری، هنری و تزئینات، از شاهکارهای هنری جهان بحساب می‌آید.

مجموعه مزبور حدود ۲۵ بنای گوناگون را شامل می‌شود که هر یک به تنهایی از نظر هنرهای گوناگون اسلامی ارزش والائی دارند. بناهایی چون: مقبره حضرت رضا(ع)، صحن عتیق، صحن جدید، مسجد گوهرشاد، مدارس بالاسر، دودر، پریزاد، موزه، کتابخانه، آرامگاه شیخ بهائی، دارالحفاظ، دارالسیاده، توحیدخانه، گنبد اللهوردیخان، گنبد حاتم خانی، دارالضیافه، دارالسلام، دارالسرور، مدرسه میرزاجعفر، مدرسه مستشار، سقاخانه، صندوق چوبی و قدیمی مطهر، گلدسته‌ها و محراب‌ها کاشی و دیگر بناهای وابسته که هر یک از شکوه و زیبایی خاصی برخوردار است.

آرامگاه حضرت رضا شکلی مربع دارد که اندازه هر ضلع آن حدود ۱۰ متر است. قبر با گنبد دوپوش بسیار زیبا که روکشی از طلا دارد، مظهر و سمبل مجموعه بناهای حرم است. طبق کتیبه موجود بر روی صندوق در سال ۱۰۲۲ هجری یعنی در زمان شاه عباس صفوی بنا ساخته شده است. کتیبه روی آن را هنرمند معروف علیرضا عباسی نوشته است. دیگر کتیبه‌ها که در ساقه و زیر ساقه گنبد وجود دارد بدست هنرمندان معروفی چون محمدرضا امامی و علیرضا عباسی بهنگام سلطنت شاه عباس، شاه سلیمان صفوی نگاشته شده است. تاریخ نگارش ۱۰۱۰ الی ۱۰۸۶ هجری و شیوه نگارش بخط ثلث با رنگ سفید بر زمینه‌ای آبی می‌باشد. ازاره‌های حرم نیز با کاشی‌های زرین فام در طرح‌های بسیار جالب تزئین شده که بر روی بعضی تاریخ ۶۱۲ و ۷۲۰ هجری دیده می‌شود.

از دیگر بخش‌های مجموعه حرم حضرت رضا(ع) حیاط مرکزی آن است که به صحن عتیق معروف است. صحن عتیق بشکل چهار ایوانی بنا گردیده است.

هر چهار ایوان صحن عتیق با کاشیکاری بسیار زیبا و کتیبه‌های متعدد تزئین شده

است. این ایوان در زمان وزارت امیر علیشیر نوائی در سال ۸۷۲ هجری و همچنین در دوره صفوی بنیان نهاده شده است.

در سال ۹۲۰ هجری بهنگام حکومت شاه طهماسب و ۱۱۴۵ هجری بهنگام سلطنت نادرشاه افشار گلدسته‌های طلا به مجموعه حرم اضافه شده است.

از دیگر واحدهای مجموعه حرم حضرت رضا رواق‌های معروف به دارالضیافه و دارالحفاظ است که در دوران تیموری و صفوی به مجموعه اضافه شده است. از دیگر بناهای باشکوه مجموعه حرم، مسجد گوهرشاد است که از بناهای قرن نهم و دوره تیموری محسوب می‌شود. این بنا توسط گوهرشاد زوجه شاهرخ تیموری در سال ۸۲۱ هجری قمری ساخته و به مجموعه اضافه گردیده است.

مسجد به شکل چهارایوانی بنا گردیده که در طرفین ایوان اصلی دو مناره کاشیکاری زیبا جای گرفته است.

بخشی از کتیبه‌های مسجد گوهرشاد بخط هنرمند بایسنقر شاهزاده تیموری است که از نظر خطوط اسلامی از شاهکارهای هنری بحساب می‌آید. بخش‌های دیگر کتیبه مربوط به دوره صفوی می‌باشد.

مسجد گوهرشاد مشهد که توسط مشهورترین معمار دوره تیموری یعنی قوام‌الدین شیرازی بنا گردیده در واقع از شاهکارهای معماری قرن نهم هجری بحساب می‌آید. ایجاد مدارس مذهبی در شهرهای اسلامی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. بخصوص در مجموعه‌های مذهبی توسط حکمرانان یا افراد خیر و نیکوکار مدارس جهت طلاب علوم دینی ساخته می‌شد. در مجموعه حرم حضرت رضا چهار مدرسه که سه مدرسه آن متعلق به زمان تیموری و دیگری متعلق به عهد صفوی می‌باشد بچشم می‌خورد. از مدارس زیبای مجموعه حرم مدرسه‌ای بنام دودر می‌باشد که در زمان شاهرخ تیموری بسال ۸۴۳ هجری ساخته شده است. مدرسه در دو طبقه ساختمان و بشکل چهارایوانی بنا گردیده و از نظر تزئینات به

ویژه گچ‌بری و کاشیکاری از اهمیت خاصی برخوردار است. دو مدرسه دیگر که بالاسر و پریزاد نام دارد، مدرسه پریزاد به هنگام توسعه مجموعه حرم ویران گردیده از نمونه‌های جالب معماری قرن نهم هجری است که با تزئینات فوق‌العاده زیبای گچ‌بری و کاشیکاری همراه است. این مدارس در عهد صفوی مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته است. ناگفته نماند که در سالهای اخیر با تغییراتی در محوطه حرم، آثار متعددی نیز به مجموعه اضافه شده که خود بحث جداگانه‌ای را می‌طلبد. ذکر این نکته نیز ضروری است که موزه آستان قدس که در جوار حرم قرار دارد، یکی از غنی‌ترین و مهمترین موزه‌های کشورهای جهان اسلام است. متأسفانه تاکنون مطالعه و تحقیق جامعی روی آثار موزه آستان قدس بعمل نیامده ولی امید است محققان و باستان‌شناسان در معرفی یک‌یک آثار ارزشمند آن مشتاقانه بکوشند و این آثار همیشه ارزشمند و باشکوه را مطالعه و به زیور طبع آراسته نمایند. مؤلف امیدوار است در شماره‌های آینده مجله دیگر مجموعه‌های مذهبی و غیرمذهبی و روند شکل‌گیری آنان منتشر گردد.

